

XҒТАР 05.31.19

Адилбаева Айгуль Серикханқызы

тарих ғылымдарының докторы, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ., Қазақстан Республикасы
e-mail: aigulmalika@mail.ru

Джакипова Танакоз Уалқанқызы.

PhD докторанты, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ., Қазақстан Республикасы
e-mail: tdzhakipova@mail.ru

XX Ғ. 1940-1950 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ӨңІРІНДЕГІ ЭТНОСТАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Бұл мақалада Шығыс Қазақстан өңіріне келген өзге ұлт өкілдерінің тарихы туралы баяндалды. 1940-1950 жылдары қазақ жеріне жер аударылып келген ұлттардың қиын тағдыры мақаланың негізгі мазмұны болды. Осы жылдар аралығындағы тарих кеше ғана өткен тарих сияқты болып көрінгенімен, объективті көзқараспен зерттелуі жағынан біршама күрделі кезең екені белгілі. Себебі, кеңестік тарихнама социализмнің жетістіктерін ғана асыра сілтеп айтып, қоғамдағы орын алған келеңсіздіктерге көп тоқтала бермеді. 1940-1950 жылдар ғылыми түрде қатаң бағалауды, оң және теріс жақтарын қатар қарастыруды қажет ететін қазіргі замандағы Қазақстан тарихындағы күрделі және қайшылыққа толы кезең болып табылады. Тақырыптың аз зерттелгендігі, күрделілігі және маңыздылығы әсіресе Шығыс Қазақстан өңірі үшін қажетті жағдай болмақ.

Түйін сөздер: этнос, демография, ұлт, қаулы, қоныс, құжат, Үкімет.

В этой статье рассказывается об истории представителей других национальностей, прибывших в Восточно-Казахстанский регион. В 1940-1950-е годы трудная судьба народов, депортированных на казахскую землю, стала основным содержанием статьи. Известно, что история за эти годы была несколько сложным периодом в плане изучения с объективной точки зрения, хотя вчера казалось, что это история прошлого. Дело в том, что советская историография преувеличивала только достижения социализма, не особо останавливаясь на происходящих в обществе негативах. 1940-1950 годы являются сложным и противоречивым периодом в истории современного Казахстана, требующим строгой научной оценки, параллельного рассмотрения положительных и отрицательных сторон. Малоизученность, сложность и значимость темы особенно важны для Восточно-Казахстанского региона.

Ключевые слова: этнос, демография, национальность, указ, поселение, документ, Правительство.

This article tells about the history of other nationalities who came to the East Kazakhstan region. The main content of the article is the difficult fate of the peoples deported to the Kazakh lands in 1940-1950. Although the history of these years may only seem like yesterday, it is known that this is a more difficult period to study from an objective point of view. This is because Soviet historiography exaggerated the achievements of socialism and did not stop at scandals in society. 1940-1950 - a difficult and contradictory period in the history of modern Kazakhstan, which requires a rigorous scientific assessment, both positive and negative. Lack of research, complexity and importance of the topic will be a prerequisite, especially for the East Kazakhstan region.

Key words: ethnosc, demography, nationality, decree, settlement, document, government.

XX ғасырдың 40 жылдардың соңы мен 50 жылдары Шығыс Қазақстан өңіріне жер аударылып келген этностардың алғашқы жылдары жағдайы ауырлау болды. Әсіресе 1946-1948 жылдары депортацияланғандар қиыншылықтарды бастан кешірді. Келген кездерде орналастырылатын үй-жайлары дайын болмады. Жер аударылғандар көбіне ауылды жерлерде тұрып, сол жерлерге тіркелді. Дегенмен колхозға келіп орналасқандарға ақшалай көмек көрсетті, колхоз қорынан мал бөлді.

1941 жылы 26 тамызда ХКК мен КОКП Орталық Комитетінде қабылданған қаулы бойынша Қазақ КСР-не 100 мың адамды қоныстандыру жоспарланып, олар елдің Солтүстік-Шығысында орналасқан 6 облысқа-Семей, Ақмола, Солтүстік Қазақстан, Қостанай, Повладар және Шығыс Қазақстан облыстарына орналасатыны белгілі болған еді. [1, 36]

Екінші дүниежүзілік соғыс басталған жылы арнайы қоныстанушылар- поляктардың жағдайы біршама өзгерді. Германия елінің КСРО-ға шабуылы, соғыстың алғашқы күндеріндегі

сәтсіздіктер Польшамен қарым-қатынасты қайта қарауға мәжбүр етті. 1941 жылдың 30 шілдесінде КСРО аумағында поляк армиясын құру жөніндегі шараларды қарастыратын екі мемлекет арасындағы дипломатиялық қатынастарды қалпына келтіру туралы келісімге қол қойылды. КСРО мен Польша фашистік Германияға қарсы күресте бір-біріне көмектесуге уәде берді. Келісімге КСРО-ғы Польша азаматтарының жағдайы туралы хаттама ілінді, оған сәйкес КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1941 жылғы 12 тамыздағы Польша азаматтарына рақымшылық жасау туралы қаулысы қабылданды. КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің және Бүкілодақтық большевиктер Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің қаулысымен сол кездегі Польша азаматтарының КСРО-да тұру ережелері көрсетілген. Босатылып, уақытша куәлік алғаннан кейін, олар Польша елшілігінде тіркеліп содан кейін ғана төлқұжат алып шетелде тұруға рұқсат алды. 61092 адамның ішінді Қазақстанда 51 164 полякқа рақымшылық жасалды. Шығыс Қазақстан облысында 410 поляк қоныстанды, оның 123-і әйелдер, 176-сы ерлер, 111-і балалар еді. Оның ішінде Семей облысы бойынша-7467 поляк, оның 1638-і еркектер, 3189-ы әйелдер, 2640-ы балалар болды [2, 7-129]. Шығыс Қазақстан облысына жер аударылған поляк азаматтарының құрамы әр түрлі болды, мысалы олардың арасында еврей, украин, литвалықтар, белорустар және тағы басқа да ұлт өкілдері болды. Тиісінше бұл адамдар санатына рақымшылық жасалды: еврейлер-8, украиндар-18, белорустар-90, орыстар-10 және 39 өзге ұлт өкілдері еді [3,49].

Мұрағат құжаттарын алып қарар болсақ көшіп жер ауып келген жанұялардың жағдайы мәз болған жоқ. Үй-жайларының дұрыс болмауы, дұрыс тамақтанбау сияқты мәселелер жиі орын алып отырды. Сол себепті жұқпалы аурулар да жиі байқалды. Үкіметтің көрсетіп жатқан көмек мөлшері бір жағынан аз болса екінші жағынан көшіп келушілердің саны жағынан көп болуы себепті беріліп отырған азық-түлік мөлшері халыққа жетпеді. 1941 жылы Шығыс Қазақстан облысының Бұқтырма ауданында 191 неміс қайтыс болды, оның ішінде жұқпалы аурудан 116 адам, оның 45 ересектер болса 71-і балалар болды. Осы аймақ бойынша 1944 жылы 25 шешен қайтыс болды, оның

ішінде жұқпалы аурудан 16 адам, 12 ересек 4-і балалар еді. [4, 37 б.].

Солтүстік Кавказ бен Қырымнан Қазақстанға жаппай жер аударылуына байланысты күрделі мәселелер туындағандықтан 1945 жылы 17 қарашадағы және 1946 жылдың 6 тамызындағы КСРО ХКК-нің Қазақстан мен Қырғызстанға жер аударылғандар мен арнайы қоныстандырушыларды жіберілген жерлерге орналастыру және шаруашылыққа жайластыруға бағытталған бірқатар шараларды жүзеге асыруға қатысты қаулылар қолға алынды. Осы қаулылардан кейін Қазақстан К(б)П ОК-і мен республикалық ХКК-нің шешімімен депортацияланған халықтарды орналастыруда шаруашылықта кездесіп отырған қиыншылықтарды жоюға кірісті. Алайда әлі де болса, дұрыс басшылықтың болмауынан арнайы қоныстанып келген өзге ұлт өкілдерінің жағдайы бірден түзеле қоймады. Келушілердің арасында табиғи бейімделе алмаушылық, ауру-сырқаудың тарауы өлім-жітімге алып келді. 1946 жылдың шілдесінде Солтүстік Кавказдан келгендердің арасында 73,7 мың адам қайтыс болған. [5,60]

Арнайы қоныстанушыларды орналастыру барысында ауылшаруашылығына жіберілгендер жұмыс таппағандықтан оларды облыстың ішіндегі өнеркәсіп орындарына жіберу қолға алынды. Негізінде республикадағы теміржол мен басқа да стратегиялық орындарға жұмысшы күші аса қажет болатын-ды. Соғыс болып жатқан кездің өзінде колхоз, совхоздарға орналастырылған қоныстанушы өзге ұлт өкілдерін өндіріске тартқан еді.

Соғыс кезінде қолға түскен әскери тұтқындар ірі өндіріс орындарына, құрылыстарға тартылды. Дегенмен олардың жағдайлары өте ауыр еді. Тұтқындардың арасында түрлі жұқпалы аурулардың тарауынан, дұрыс тамақтанбаудан өлім көбейді. Шығыс Қазақстанның Алтай және Лениногор кеніштерінде 181 неміс армиясының тұтқындары қайтыс болған. Мәліметтерге сүйенсек, лагерьлерде еңбек еткен 2 миллион 228 мың тұтқындардың 1 миллион 645-і немістер де, 583-і жапон әскерлері болған.

Жалпы 1948 жылдың тамызына дейін арнайы қоныстанушы этностардың 59%-і колхоздарға, 7,5%-і совхоздарға, ал 33,5%-і өндіріс

орындарына, құрылыстарға, мекемелерге жіберілді. [6,139]

Қоныстанушылардың қиыншылыққа байланысты жіберген жеріне тұрақтамай қашуына байланысты 1945 жылы 8 қаңтардағы КСРО ХКК-сі мен 1948 жылғы 26 қарашадағы КСРО Жоғарғы Кеңесі Алқасының Жарлығымен арнайы қоныс аударушылардың ұтқырлығы ғана емес, сонымен бірге контингентті көшіру бойынша ішкі істер министрлігінің санкциясымен әрекет еткен аймақтық билік пен шаруашылық органдарының мүмкіндіктері де айтарлықтай шектелді. 1945 жылғы Ережеге сәйкес арнайы қоныс аударушылар үкіметтің рұқсатынсыз басқа территорияға кетуге қатаң тиым салынды. [7,91]

Шығыс Қазақстан өңіріне жіберілген арнайы қоныстанушылар шекара маңайына орналастырылмады. Оның үстіне ірі өндіріс орындары үлкен қалаларда болатын. Түріксіб теміржолы Шығыс Қазақстан өңіріне басып өткендіктен жер ауадырылғандарды жұмыс күшіне тарту үдерісі қалыпты болды.

Шығыс Қазақстан өңірінде ірі өндіріс орындарына немістер жіберілген. Семей облысында 46% жер аударылып келгендер қалаларда, аудан орталықтары мен темір жол бойларына орналасып, жұмыс істеген. [8,117]

Қалаларда, теміржол бойында шешен, ингуш, балқар ұлт өкілдерінің топталуынан тек «шешен қалалар» сияқты елді-мекендердің көбеюіне алып келді. Осыған орай Мемлекеттік Қауіпсіздік министрлігі арнайы қоныстанушыларды жіберген жерінен басқа облыстарға ішкерілей, өзге ұлт өкілдерімен араластыра орналастыру мәселесін көтерді. Оның үстіне 1952 жылы 10 наурыздағы Г.М. Мальенковтың үкімет басшысына жазған баяндамалық жазбасында Қазақстанда соңғы кездерде облыстық қалаларда, аудан орталықтары мен теміржол станцияларында шешен, ингуш ұлттарының топтасып орналасуына жол беріліп отырғандығы, оның өзге де контингенттерге әсер ететіндігі, жер аудару тәртібінің бұзылып, еңбек етуден қашу

сияқты фактілердің жиі орын алатындығы айтылды. Осыған орай, қоныстанушыларды қала, аудан, темір жол бойынан алысырақ совхоздар мен колхоздарға бөліп орналастыру мәселесін көтерді. [9,128]

Бұл жағдайға орай 1952 жылдың 1 сәуірінде Қазақстан коммунист партиясының бюросы арнайы комиссия құрып, қоныстанушыларды араластыра орналастыру мәселесін тексеріп, қолға алуға кірісті. Екі аптадан кейін қорытындылары жарияланып, арнайы контингенттерді жұмыс күші қажет ететін нысандарға жіберуді көзделінді. [10,172]

50-жылдары Министрлер Кеңесі «арнайы қоныстанушыларды қала, аудандық орталық және терміржолдар станциясынан қашыққа орналастыру» туралы жоба даярланған болатын. Осы құжатқа орай, аймақаралық қоныстандыру үдерісін жүргізуге тиісті болған. Семей облысынан 9704 арнайы қоныстанушыларды сол өңірдің басқа мекендеріне орналастыру мәселесі жүзеге асырыла бастады. Барлық облыстарға қарағанда тек Шығыс Қазақстан облысы ғана қоныстанушыларды басқа жерлерге орналастырмау жөнінде шешім қабылдаған. [11,1-9]

Сонымен байқағанымыздай жер аударылған арнайы қоныстанушылардың әлеуметтік тұрғыдан көзқарастары екі жақты болды. Үкімет сол кезде негізінен шешен, неміс, ингуш және кәріс ұлттарының жаңадан келген эмигранттарының өмір сүру жағдайларын жақсарту үшін бірқатар шаралар қабылдады, бірақ көп жағдайда нәтиже бермеді. Бұл мигранттардың наразылығын тудырды, олардың әлеуметтік даму деңгейі тұрақсыз болды. Қазақ жеріне көп мөлшерде ұлттардың келуі экономика саласына да ауыр соққы еді. Бірақ елімізге келген әр ұлт өкілдерін кең пейілді еліміз құшақ жая қарсы алып, өз қамқорлықтарына алып, көмектерін аямады. Соның арқасында өсіп-өніп, қазірге дейін сіңісіп кетуі әрине ұлтымыздың дархандығы, қонақжайлылығы деп толық айта аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Т.Өпендиев Қазақстандағы XIX ғасырдың соңы мен XXI ғ. бас кезіндегі неміс диаспорасы А.2017 ж.
2. Дегитаева Л.Д. Из истории поляков в Казахстане (1936-1956 гг.) Алматы, 2000 г.
3. Шығ. Қаз. облысының мемлекеттік архиві Қор.462, Т. 1. Іс.21. 49-бет
4. Шығ. Қазақстан облысының мемлекеттік архиві Қор.1П, Т..1. Іс.4996.
5. ҚР ПА. 708-қ., 10-т. 242-іс. 60-п.
6. ҚР ПА. 708-қ., 1/1-т. 22-іс. 53, 120, 139-пп.

7. ҚР ПА. 708-қ., 1/1-т. 22-іс. 91-п.
8. ҚР ПА. 708-қ., 1/1-т. 22-іс. 117-п.
9. ҚР ПА. 708-қ., 1/1-т. 22-іс. 127-128-пп.
10. ҚР ПА. 708-қ., 1/1-т. 15-іс. 172-п.
11. ҚР ПА. 708-қ., 16/2-т. 55-іс. 1,9-пп.

Адилбаева Айгүл Серікқанқызы

Лауазымы: тарих ғылымдарының докторы, әлеуметтік- гуманитарлық пәндер кафедрасының оқытушысы, Қазақ инновациялық гуманитарлық -заң университеті

Пошталық мекен-жайы: 071411, Қазақстан Республикасы, Семей қ.,Ибраева көшесі, 145,12 пәтер

Ұялы. тел: +7 775 623 5007

E-mail: aigulmalika@mail.ru

Джакипова Танакөз Уалқанқызы

Лауазымы: тарих ғылымдарының магистрі, Қазақ инновациялық гуманитарлық -заң университетінің PhD докторанты

Пошталық мекен-жайы: 071411, Қазақстан Республикасы, Семей қ., Набережная көшесі, 30, 36 пәтер.

Ұялы. тел: +7 707 114 72 57

E-mail: tdzhakipova@mail.ru

XX ғ. 1940-1950 жылдарындағы Шығыс Қазақстан өңіріндегі этностардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы

Адилбаева Айгүл Серікқанқызы

Должность: доктор исторических наук, преподаватель кафедры социально-гуманитарных наук, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет

Почтовый адрес: 071411, Республика Казахстан, г. Семей, Ибраева, 145, кв. 12

Сот. тел: +7 775 623 5007

E-mail: aigulmalika@mail.ru

Джакипова Танакөз Уалқанқызы

Должность: магистр исторических наук, Казахский гуманитарно-юридический инновационный университет, PhD докторанты

Почтовый адрес: 071411, Республика Казахстан, г. Семей, Набережная, 30, кв. 36.

Сот. тел: +7 707 114 72 57

E-mail: tdzhakipova@mail.ru

Социально-экономическое положение этносов в Восточно-Казахстанском регионе в 1940-1950 гг. XX в.

Adilbaeva Aigul Serikhanovna

Position: Doctor of Historical Sciences, Lecturer at the Department of Social Sciences and Humanities, Kazakh Humanitarian Law Innovative University

Mailing address: 071411, Republic of Kazakhstan, Semey, Ibraeva St., 145, Apartment 12.

Mob.phone:+ 7 775 623 5007

E-mail: aigulmalika@mail.ru

Dzhakipova Tanakoz Ualkanovna

Position: Master of Historical Sciences, Kazakh Humanitarian Law Innovative University, PhD Doctoral student, 3 course

Mailing address:071411, Republic of Kazakhstan, Semey, Naberezhnaia St.,30, Apartment 36.

Mob.phone:+7 707 114 72 57

E-mail: dzhakipova@mail.ru

Socio-economic situation of ethnic groups in the East Kazakhstan region in the 1940s and 1950s of the XX century